

Ryszard F. Sadowski

"Introduction to cultural ecology", Mark Q. Sutton, Eugene N. Anderson, Walnut Creek 2004 : [recenzja]

Studia Ecologiae et Bioethicae 2, 854-861

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

historyczne ujęcia warto uzupełnić tekstami: Zbigniewa Szawarskiego, *O pojęciu wyleczenia* i Ewy Masłowskiej, *Kognitywne ścieżki zdrowia*, czy Tadeusza Tołłoczko, *Specyfika medycyny polskiej*.

W recenzowanej monografii nie brakuje również tekstów które poruszają trudne i zawiłe problemy współczesnej medycyny w kontekście etycznym. Należałoby tutaj wymienić artykuły autorów, takich jak: Jacek Zaremba, *Diagnostyka genetyczna – aspekty etyczne w polskiej perspektywie*; Wojciech Rowiński, *Etyczno – obyczajowe aspekty nowych technologii medycznych* oraz Andrzej Górski, *Etyka badań klinicznych – bieżące problemy i perspektywy*.

Uważam, iż recenzowana monografia powstała pod redakcją naukową W. Bóloza i E. Wolnicz-Pawłowskiej to prawdziwa perła w swoim gatunku, którą polecam studentom filozofii (zwłaszcza specjalizującym się w etyce lub bioetyce) oraz medycyny, a także specjalistom i uczonym z zakresu wspomnianych dyscyplin. Biorąc pod uwagę interdyscyplinarność książki, jak i jej bardzo wysoki poziom merytoryczny, jestem przekonany, że każdy z czytelników znajdzie coś dla siebie.

Publikacja ta niewątpliwie wypełnia lukę na rynku wydawniczym i istnieje bardzo duże zapotrzebowanie na dalsze, tego typu inicjatywy.

Mariusz Ciszek

Mark Q. Sutton, Eugene N. Anderson, *Introduction to Cultural Ecology*, AltaMira Press 2004, ss. 385.

Mark Q. Sutton jest dyrektorem Centrum Badań Archeologicznych Uniwersytetu Kalifornijskiego w Bakersfield, z którym jest związany od początku swej kariery naukowej. Swoje wykształcenie zdobył właśnie na tym uniwersytecie, uzyskując kolejne awanse naukowe: licencjat (1973), magisterium (1977) i doktorat (1987), a w roku 1994 tytuł profesora antropologii. Od roku 1987 nieprzerwanie pracuje na Wydziale Socjologii i Antropologii Stanowego Uniwersytetu Kalifornijskiego. Od wielu lat należy do zespołu redakcyjnego prestiżowego pisma z zakresu antropologii *Journal of California and Great Basin Anthropology*, w którym pełnił funkcję redaktora naczelnego.

Mark Q. Sutton jest autorem licznych publikacji. Do najbardziej znanych pozycji książkowych należą: *Archaeological Laboratory Methods: An Introduction* wydana nakładem Kendall/Hunt, która w krótkim czasie do-

czekała się trzech wydań (1996, 1998, 2002), a dwukrotnie wydano *An Introduction to Native North America*, Allyn & Bacon Press 2003. Kolejna pozycja, która została zauważona w środowisku naukowym to *Archaeology: The Science of the Human Past*, Allyn & Bacon Press 2003. W przygotowaniu do druku znajduje się następna jego książka *A Prehistory of North America*, która ma się ukazać w roku 2006 nakładem Allyn & Bacon Press.

Mark Sutton uczestniczył w ponad 120 pracach wykopaliskowych w zachodniej części Ameryki Północnej. W swych badaniach zajmuje się: dietą i technologią prehistoryczną, kulturowym przystosowaniem do suchego środowiska grup łowiecko-zbierackich oraz teorią optymalnego zbieractwa (*optimal foraging theory*), a także ekologią człowieka i ekologią kulturową oraz prehistorią Ameryki Północnej, a szczególnie prehistorią pustyni Mojave.

Eugene N. Anderson jest absolwentem Uniwersytetu Harvarda i Uniwersytetu Kalifornijskiego w Berkeley, na którym uzyskał stopień doktora antropologii w roku 1967. Obecnie jest profesorem antropologii na Uniwersytecie Kalifornijskim w Riverside. Jest autorem licznych publikacji z zakresu antropologii i ekologii, m.in. *Ecologies of the Heart: Emotion, Belief, and the Environment* (1996); *The Food of China* (1988); *Fishing in Troubled Waters* (1978); *Mountains and Water: The Cultural Ecology of South Coastal China* (1973); *Essays on South China's Boat People* (1972); oraz *The Floating World of Castle Peak Bay* (1970).

W ramach swych poszukiwań naukowych prowadził liczne badania terenowe poświęcone w dużej mierze rybołówstwu i rybakom w Honk Kongu (1965-1966 i 1974-1975) oraz Malezji i Singapurze (1970-1971). Uczestniczył w terenowych projektach badawczych w Kalifornii, Haiti, Kolumbii Brytyjskiej oraz na Półwyspie Jukatan. Głównym polem zainteresowań E. N. Andersona jest antropologia ekologiczna, szczególnie ekologia żywności oraz sposoby używania zasobów naturalnych, ich klasyfikowanie i myślenie o nich. Interesuje się także folklorem i sztuką badanych przez siebie ludów. Obecnie koncentruje się na tradycyjnym rolnictwie i etnobiologii Majów, prowadząc badania wśród współczesnych przedstawicieli ludu Majów w stanie Quintana Roo w Meksyku.

Anderson i Sutton spostrzegli, że w wielu pozycjach mówiących o ekologii kulturowej autorzy najczęściej zbyt koncentrują się na ekologii jako takiej lub na biologicznej ekologii człowieka, natomiast często pomijają podstawowe kwestie dotyczące ekologii kulturowej. Stąd zrodził się pomysł napisania książki, która w sposób wyważony traktowałaby ekologię kulturową z należnym jej miejscem w ramach ekologii człowieka. Takie stanowisko przesądziło o strukturze *Introduction to Cultural Ecology*. Pozycja ta składa się z dziesięciu rozdziałów, słownika podstawowych terminów, bibliografii oraz indeksu. Chociaż książka nie jest formalnie podzielona na części, rysuje się jednak wyraźna granica podziału

na dwie części. Do pierwszej, stanowiącej wprowadzenie do ekologii kulturowej, należą cztery początkowe rozdziały: rozdział pierwszy: *Wprowadzenie*, rozdział drugi: *Podstawy ekologii*, rozdział trzeci: *Biologiczna ekologia człowieka* oraz rozdział czwarty: *Ekologia kulturowa*. Kolejnych pięć rozdziałów obejmuje dyskusję prowadzoną w ramach ekologii kulturowej na temat dwóch podstawowych strategii ekonomicznych: łowiectwa i zbieractwa (rozdział piąty) oraz produkcji żywności (rozdział szósty). Ze względu na różnorodność form produkcji żywności, kolejne trzy rozdziały prezentują poszczególne sposoby tej produkcji: rozdział siódmy: *Kopie-niactwo (horticulture)*, rozdział ósmy: *Pasterstwo* i rozdział dziewiąty: *Intensywna gospodarka rolna (intensive agriculture)*.

Jak zauważają to sami autorzy, zaprezentowane w książce podejście do tych zagadnień ma charakter tradycyjny. Ma to sprzyjać w uzyskaniu ogólnego spojrzenia na podejmowaną tematykę. Rozdział dziesiąty: *Problemy i zagadnienia współczesne*, podsumowujący całą książkę, prezentuje współczesną dyskusję na temat problemów środowiska naturalnego i roli, jaką pełnią w tej dyskusji kultury tradycyjne.

W rozdziale pierwszym – *Wprowadzenie* określono, czym jest ekologia kulturowa, antropologia i ekologia człowieka oraz ich wzajemne relacje. Przedstawiono także historię podejścia do kultury i środowiska naturalnego oraz powstanie ekologii człowieka. Rozdział drugi – *Podstawy ekologii* prezentuje podstawową wiedzę na temat ekosystemów, biomów (*biome*), ekotonów (*ecoton*), siedlisk (*habitat*) i niszy ekologicznych (*niche*), bogactw naturalnych (*resources*) oraz energii. Autorzy przedstawiają, jakie interakcje cechują organizmy żyjące w różnych środowiskach. Rozdział trzeci – *Biologiczna ekologia człowieka* skupia się przede wszystkim na prezentacji zwierzęcego wymiaru człowieka, przystosowań biologicznych, regulacji ludzkich populacji, odżywianiu oraz ekologii ewolucyjnej. W czwartym rozdziale – *Ekologia kulturowa* autorzy omawiają takie zdolności człowieka, jak np. umiejętność budowy miast czy tworzenia sztuki, które byłyby niemożliwe bez odpowiedniego poziomu rozwoju mózgu. Wskazują na kulturę jako mechanizm przystosowawczy, kontrolę środowiska naturalnego i sposób podejmowania decyzji w celu zaspokojenia podstawowych potrzeb człowieka.

Rozdział piąty – *Zbieractwo i łowiectwo* omawia takie zagadnienia, jak klasyfikację i stereotypy na temat kultur zbieracko-łowieckich, ich populacji, siedlisk i wielkości zasobów, jakie były im potrzebne do przetrwania. Prezentuje sposoby korzystania z dostępnych tym grupom środków i relacji pomiędzy różnymi grupami. Autorzy obalają istniejące stereotypy na temat kultur zbieracko-łowieckich, ilustrując to dwoma konkretnymi przykładami. Opisują żyjący na północno-zachodnich wybrzeżach Ameryki lud Nuu-chah-nulth opierający swą ekonomię na rybołówstwie. Wskazują na tym przykładzie, że grupy zbieracko-łowieckie były w sta-

nie osiągnąć stosunkowo dużą gęstość zaludnienia i stworzyć wysoko zorganizowane instytucje polityczne i ekonomiczne. Przykład ludu Mbuti żyjącego w lasach Ituri (Afryka Centralna) wskazuje na relacje pomiędzy grupami łowiecko-zbierackimi a rolniczymi w ramach ekologicznych i kulturowych ekotonów. W rozdziale szóstym: *Początki produkcji żywności* omówiono historię osadnictwa rolniczego i uprawy ziemi, rodzaje systemów rolniczych oraz wpływ rolnictwa na środowisko naturalne. Rozdział siódmy – *Starożytne ogrodnictwo (horticulture)* prezentuje techniki uprawy, wykorzystanie naturalnych zasobów roślinnych oraz wzajemne relacje z sąsiednimi grupami. Zawarte w tym rozdziale informacje są zobrazowane przykładem ludu Dani żyjącego w *Grand Valley* na wzgórzach leżących w zachodniej (indonezyjskiej) części Nowej Gwinei. Plemię Dani, którego populację oblicza się na ok. milion, zostało odkryte dopiero w roku 1933. Dani żyli w nielicznych grupach zajmujących się kopieniacstwem oraz hodowlą świń, a uprawa stanowiła podstawą ich ekonomii. Uprawiane przez nich rośliny nie dostarczały jednak niezbędnej ilości witamin. Brak ten musiał być kompensowany spożyciem zawierającego niezbędne składniki mięsa. Na tym przykładzie autorzy wskazują bardzo ciekawe zwyczaje wojenne, które w konsekwencji doprowadziły do tego, że poszczególne grupy plemienia Dani zazwyczaj nie oddalały się od swoich siedzib dalej niż o milę. Taka sytuacja doprowadziła do rozwoju intensywnej uprawy przy użyciu stosunkowo prymitywnej technologii i niewielkim zaludnieniu.

Drugi przykład opisuje plemię Lozi żyjące na terenach zalewowych rzeki Zambezi w zachodniej części Zambii. Autorzy obrazują na tym przykładzie bardzo niekonwencjonalny sposób przystosowania się tego plemienia do lokalnych warunków. Na czele plemienia Lozi stała dziedziczna monarchia podzielona na dwie części: północną i południową. Każda z części posiadała własnego króla, który nie tylko nią rządził, ale i miał znaczący wpływ na rządy w drugiej części. Obaj władcy kontrolowali więc cały obszar należący do Lozi i dostępne zasoby oraz zbierali należne podatki. Polityczny podział na Północ i Południe miał stać na straży równego podziału zasobów i uniemożliwić monopol którejkolwiek ze stron. Druga sfera kulturowego przystosowania tego plemienia dotyczy ekonomii. Sposób, w jaki plemię Lozi uprawia ziemię, jest złożony i intensywny. Lozi zależnie od pory roku wykorzystują różne ekosystemy. W porze suchej – dolinę nad rzeką, w porze deszczowej – wyżej położone lasy. Takie przystosowanie wymaga regularnego przemieszczania i obejmuje dolinę i las oraz ekoton pomiędzy nimi.

Rozdział ósmy zatytułowany *Pasterstwo* porusza takie zagadnienia, jak rodzaje systemów pasterskich, pochodzenie i geografie pasterstwa, a także korzystanie z zasobów i przedmiotów pochodzących spoza kultury pasterskiej oraz stosunki z innymi kulturami i wpływ wypasania trzód

na środowisko. Zawarte w tym rozdziale zagadnienia zostały zilustrowane zwyczajami Plemienia Masajów oraz Indian Navajo.

Przykład Masajów żyjących na pograniczu Kenii i Tanzanii wskazuje, że system pasterski sprawdza się także wówczas, gdy społeczności ludzkie i stada zwierząt są bardzo liczne. Masaje przystosowali się do środowiska czyniąc mleko, a nie mięso, podstawą swojej diety. Przykład ten potwierdza, że rozsądne korzystanie ze środowiska naturalnego umożliwia stworzenie stabilnego ekosystemu.

Przykład żyjącego w Arizonie plemienia Indian Navajo ilustruje pasterskie przystosowanie się w ramach biomu pustynnego. Po przegranej w roku 1964 wojnie, Indianie Navajo zostali zamknięci w rezerwacie, co wpłynęło na istotną zmianę w ich ekonomii. Zajęli się wypasem owiec. Ten sposób adaptacji do nowych warunków leży u podstaw sukcesu Navajo, ale w dalszych konsekwencjach stało się to powodem ich problemów. Wypasanie wielkich stad owiec przyczyniło się do stopniowego pustynnienia całych połaci ziemi do tego stopnia, że w latach trzydziestu dwudziestego wieku rząd federalny zmusił ich do znaczącej redukcji liczebności owiec, zachęcając jednocześnie do zwiększenia populacji bydła. Owce, inaczej niż bydło czy kozy, wygryzały trawę do samych korzeni, co powodowało, że roślinność potrzebowała znacznie dłuższego czasu by się odrodzić. Wielkość stad zmuszała więc Navajo do poszukiwania nowych pastwisk. Tak długo, jak mieli możliwość przemieszczania się między pastwiskami, nie stanowiło to problemu, roślinność miała czas, żeby się zregenerować. W momencie jednak, gdy liczebność owiec wyczerpała zasoby pastwisk należących do Navajo, ich stada zaczęły wkraczać na tradycyjne terytoria Indian Hopi. Sytuacja ta stała się przyczyną konfliktu między tymi plemionami. Navajo musieli znaleźć długoterminowe rozwiązanie dla narastającego problemu. Zmniejszyć stada owiec lub zastąpić je bydłem i kozami, które nie niszczą pastwisk w takim stopniu jak owce. Ze względów kulturowych (o prestiżu rodziny decydowała wielkość stada owiec) było to bardzo trudne do przeprowadzenia.

Rozdział dziewiąty zatytułowany *Intensywna gospodarka rolna (intensive agriculture)* dotyczy takich zagadnień, jak stosowanie różnych technologii uprawy, współczesne zmechanizowane rolnictwo, wpływ na środowisko naturalne i wykorzystanie zasobów naturalnych oraz stosunki z innymi grupami. Również ten rozdział kończy się dwoma przykładami, które mają zilustrować prezentowane w nim treści. Tradycyjny sposób uprawy stosowany na południowych wybrzeżach Chin ilustruje, jak bardzo ten typ rolnictwa nastawionego na uprawę ryżu był doskonale dostosowany do środowiska naturalnego. Tradycyjny sposób uprawy ziemi był przyjazny środowisku, które przez tysiące lat takiej gospodarki nie uległo degradacji i na bieżąco się regenerowało. Zmiany wprowadzone przez „nowoczesną gospodarkę rolną”, które nie brały pod uwagę wcześniejszych doświad-

czeń, przyczyniły się do krótkotrwałych efektów, które jednak w bliskiej perspektywie doprowadziły do dewastacji środowiska naturalnego i załamania się równowagi ekosystemu. Przykład Plemienia Majów wskazuje natomiast, że liczne i rozwinięte społeczeństwo wieloklasowe żyjące w lasach deszczowych może przystosować się do środowiska naturalnego, zachowując jednocześnie, przez długi okres, równowagę ekosystemu.

Dziesiąty rozdział – *Problemy i zagadnienia współczesne* przedstawia najbardziej palące zagadnienia dzisiejszej ekologii. Autorzy wskazują, że zmiany zachodzące w naturze i kulturze dotyczą każdego żyjącego człowieka. Każda postawa wobec tych zmian ma wpływ na wszystkich mieszkańców ziemi. Pojawiają się problemy, których ludzkość wcześniej nie doświadczała, np. zagrożenie spowodowane chęcią zysku w bliskiej perspektywie, za który trzeba będzie zapłacić w niedalekiej przyszłości. Problem określony przez Clifforda Geertza jako „ubożające rolnictwo” (*agricultural involution*) polegający na tym, że ogólny wzrost produkcji dokonuje się kosztem wzrostu populacji oraz większego obciążenia poszczególnych osób przy jednoczesnym zmniejszeniu ich indywidualnych dochodów i drenażu „nadwyżek” przez kapitał zewnętrzny. Kolejne problemy to coraz większa intensyfikacja rolnictwa czy niekontrolowany wyrąb lasów. Wydaje się, że tym, co wnosi ze sobą ekologia kulturowa, jest znajomość tradycyjnego podejścia do przyrody i gospodarki zasobami naturalnymi. Rozwiązania te sprawdzały się często przez setki, a nawet tysiące lat, dostarczając poszczególnym ludom niezbędnych do życia zasobów przy jednoczesnej stabilności ekosystemu. Można więc mieć nadzieję, że analiza dorobku ekologii kulturowej nauczy współczesnego człowieka szacunku dla przyrody i uchroni ludzkość i świat przed katastrofą ekologiczną na miarę kosmiczną.

Autorzy dołączyli do swej książki słownik zawierający niemal 150 najbardziej podstawowych terminów z zakresu ekologii i antropologii, które dla początkującego czytelnika mogą się okazać bardzo pomocne. Niebagatelną pomocą jest także bardzo obszerna i reprezentatywna bibliografia (ponad 60 stron), do której autorzy często odsyłają czytelnika. Z całą pewnością sprzyja to dalszym poszukiwaniom i pogłębieniu wiedzy. Książka kończy się indeksem zawierającym zarówno hasła tematyczne, jak i imiona własne.

Mark Sutton i Eugene Anderson pisząc *Introduction to Cultural Ecology* wskazują, że nie jesteśmy pierwszymi ludźmi, którzy stanęli wobec wyzwań ekologicznych. Podobnych problemów doświadczały przed nami także inne ludy i kultury. Ich stanowiska w tym względzie domagają się dogłębnej analizy mającej na celu optymalne rozwiązanie tych lub podobnych problemów w ramach naszej cywilizacji. Autorzy podkreślają, że gruntowna wiedza może ustrzec nas przed popełnieniem tych samych błędów i wskazać nam rozwiązania, które już wcześniej się sprawdziły. Są oni świadomi niezwyklej złożoności zagadnień i ogromnej różnorod-

ności relacji pomiędzy człowiekiem i środowiskiem naturalnym. Uważają jednak, że dzięki badaniom na gruncie ekologii kulturowej możliwe jest znalezienie rozsądnych rozwiązań.

Książka *Introduction to Cultural Ecology* jest pozycją napisaną przez dwóch wybitnych specjalistów, którzy się wzajemnie uzupełniają. Obaj są dydaktykami prowadzącymi zajęcia ze studentami, obaj prowadzili prace terenowe. Wszechstronność ich antropologicznych zainteresowań pozwala spojrzeć na zagadnienia związane z ekologią kulturową w sposób miarodajny i komplementarny. Nie bez znaczenia jest fakt, że obaj autorzy są doświadczonymi i aktywnymi nauczycielami akademickimi. *Introduction to Cultural Ecology* może bowiem posłużyć zarówno jako podręcznik dla studentów antropologii, jak i źródło wiedzy dla wielu specjalistów. Prosty i zrozumiały styl pozwala nawet laikom zrozumieć bardzo niekiedy skomplikowane zagadnienia. Duże doświadczenie naukowe, a co za tym idzie zdolność do interesujących syntez i wyznaczania kierunków dalszych poszukiwań oraz niezwykle bogata bibliografia stanowią zaś zachętę dla specjalistów, dla których książka ta również może okazać się cennym źródłem wiedzy.

Autorzy przedstawiając znaczenie terminu „ekologia kulturowa”, wskazują na dużą różnorodność jego interpretacji i wiele niekonsekwencji w tym względzie. Sami przyjmują bardzo ogólną definicję sytuującą ekologię kulturową obok biologicznej ekologii człowieka. Stoją na stanowisku, że obie te dyscypliny stanowią dwa podstawowe działy ekologii człowieka. Anderson i Sutton określają ekologię kulturową jako dyscyplinę badającą sposób, w jaki człowiek korzysta z kultury, by przystosować się do środowiska naturalnego (s. 2-4). Można odczuwać pewien niedosyt w podejściu autorów. Robert M. Netting wskazuje, np. że współczesna ekologia kulturowa korzysta coraz bardziej z takich nauk, jak politologia, socjologia czy ekonomia, co istotnie wpływa na zakres tej dyscypliny.¹ Autorzy wprawdzie biorą pod uwagę te tendencje i je omawiają (s. 24-26), brak jest jednak praktycznych odniesień w tym względzie w dalszej części książki.

Osobnym problemem jest zamieszanie terminologiczne. Sposób ujmowania ekologii kulturowej nie jest tu bez znaczenia. Pokazali to Anna Siniarska i Napoleon Wolański, wskazując na niejednoznaczne rozumienie terminu „ekologia człowieka” w różnych krajach, a nawet w różnych ośrodkach naukowych na terenie tego samego kraju (nawet w Polsce). Nieporozumienia te powodują ogólne zamieszanie, ponieważ poszczególni autorzy stosują te same terminy, odmiennie je rozumiejąc, co niezmiernie komplikuje dyskusję lub wręcz ją uniemożliwia.²

¹ Por. R. C. NETTING, *Cultural Ecology*, w: D. Levinson, M. Ember (red.), *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, New York: Henry Holt and Company 1996, s. 270

² Por. A. SINIARSKA, N. WOLAŃSKI, *Czym jest współczesna ekologia człowieka*, „*Studia Ecologiae et Bioethicae*” 1/2003, s. 63-95.

Wydaje się, że uwzględnienie współczesnych tendencji obecnych w ekologii kulturowej powinno znaleźć swe odzwierciedlenie w książce, która stanowi wprowadzenie w tę dyscyplinę. Z całą pewnością książka zyskałaby wówczas na komplementarności. Należy jednak podkreślić, że autorzy zdają sobie sprawę z tego, iż nie podjęli wszystkich zagadnień związanych z ekologią kulturową. Skoncentrowali się bowiem na wskazaniu, jak kultury tradycyjne odnosiły się do środowiska i czego my – ludzie Zachodu – możemy się od nich nauczyć. Uważna lektura pozwala też dostrzec ich krytyczny stosunek do szeroko dziś propagowanej ekologii ewolucyjnej, która, ich zdaniem, jest zbyt szeroko stosowana, a często błędnie rozumiana.

Należy podkreślić, że *Introduction to Cultural Ecology* jest bardzo wartościową pozycją, która z pewnością przyczyni się do lepszego zrozumienia zagadnień ekologicznych i kulturowych. Można mieć tylko nadzieję, że na polskim rynku wydawniczym pojawią się podobne pozycje, którym, tak jak autorom tej książki, przyświecać będzie idea, że tylko gruntowna znajomość ekologii człowieka może pomóc w rozwiązywaniu dylematów, przed jakimi staje nasza cywilizacja. Elementem kluczowym jest dostrzeżenie wszystkich możliwych opcji, przedstawienie rozwiązań, które się nie sprawdziły oraz wskazanie propozycji, które zakończyły się sukcesem. Przydatna może okazać się w tym względzie „heurystyka lęku” skłaniająca człowieka do rozwagi i odpowiedzialności za podejmowane decyzje. Niemal nieograniczone możliwości dzisiejszego człowieka – jak stwierdził Hans Jonas – niosą ze sobą niebezpieczeństwa na niespotykaną dotychczas skalę – nieodwracalne w swych konsekwencjach skutki. Gruntowana wiedza, jakiej dostarcza nam ekologia kulturowa oraz odpowiedzialność nie tylko za bezpośrednią przyszłość danej grupy społecznej czy etnicznej, ale także za odległą przyszłość naszej planety, muszą nam towarzyszyć przy dokonywaniu wyborów. Na błędy i lekceważenie środowiska naturalnego nie ma już we współczesnym świecie miejsca. Mogą to być bowiem nasze błędy ostatnie.

Ryszard F. Sadowski